

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

О.В. Лебедіна

В статті розглядається теоретичне обґрунтування системи показників і рівнів розвитку моральної свідомості особистості.

В статье рассматривается теоретическое обоснование системы показателей и уровней развития морального сознания личности.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями

Зміни, які відбуваються нині в політичному, економічному житті українського народу, потребують проведення реформ у формуванні духовності його, зокрема, у сфері моралі. Без подолання окремих стереотипів у підході до формування морального обличчя громадянина молодій державі досягти вагомих зрушень у побудові справді гуманістичного, високоцивілізованого суспільства неможливо.

Від аморальності в суспільстві потерпають усі. Формування морального обличчя нації – це невідкладна національно-гуманітарна проблема, яка потребує об'єднання зусиль науковців, педагогів-практиків, батьків, державних, громадських та релігійних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор

В психолого-педагогічній науці існує чимало досліджень на теми морального виховання. Так, фундаментальні ідеї морального розвитку особистості висувалися Л. Виготським, Л. Кольбергом, І. Коном, Я. Корчаком, А. Макаренко, Ж. Піаже, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинським, С. Якобсон та ін.

Важливий вклад у розробку теоретичних і прикладних проблем формування моральної свідомості учнів, зокрема, її ціннісної та когнітивної сфер, внесли праці Л. Артемової, Л. Божович, М. Дригус, Б. Кобзаря, О. Кононко, Н. Монахова, Л. Рувинського, О. Сухомлинського та ін. Питання моральної поведінки як практичної сторони моральної свідомості вивчали І. Каїров, В. Оржеховська, Т. Поніманська, Я. Рейковський, Є. Субботський.

У науково-педагогічній літературі моральна свідомість особистості здебільшого розглядається в контексті моральної вихованості, розвитку моральних ідеалів, переконань, цінностей, моральної культури тощо.

Розуміючи глибину взаємопов'язаність і взаємозалежність вищеназваних педагогічних дефініцій і неможливість їхнього вивчення без взаємозв'язку, ми все ж хотіли б чітко відокремити моральну свідомість, яка, на нашу думку, є самостійним ступеневим інтегративним психолого-педагогічним утворенням.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття

Предметно вивченням моральної свідомості, яка є головним показником моральної вихованості, як інтегративного явища на рівні психолого-педагогічного знання у вітчизняній науці майже ніхто не займався. Не існує системи показників, за якими б вивчався стан сформованості моральної свідомості особистості. У психолого-педагогічній літературі навіть недостатньо праць, в яких чітко були б названі показники сформованості моральної свідомості особистості. Проте є чимало робіт, предметом вивчення яких стала моральна вихованість. Актуальність та ретельний стан розробленості науково-педагогічного аспекту цієї проблеми потребує більш детального та ретельного вивчення.

Формування цілей статті

Метою цієї публікації є теоретичне обґрунтування системи показників і рівнів розвитку моральної свідомості особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів

Морально зрілій особистості іманентний високий рівень моральної свідомості й самосвідомості, що проявляється в стійкості переконань і вірності своїм ідеалам, в адекватності розуміння й оцінки інших і себе, в глибині поваги й справедливої вимогливості до оточуючих і до себе, в самостійності й правильності рішень, що приймаються, послідовності добровільних вчинків, в моральній надійності, здатності протистояти внутрішнім спонукам, в умінні врахувати зовнішні обставини, розумно піднятися над ними. Термін «моральність» використовується з часів Канта й Гегеля, але однозначного визначення його не існує, а в довідковій літературі до останнього часу він взагалі не згадується. Спроби розгорнути інтерпретації даного поняття запропонували О.Г. Дробницький, С.А. Анісімов, В.А. Блюмкін, А.П. Черменіна та ін. В.Т. Ганжин дійшов

висновку: моральність – основа, «першоклітина» системи моралі, що виступає в суб'єктивній й об'єктивній формах [2, 64]. В усякому разі, поза сумнівом, моральність є інтегральною позитивною властивістю свідомості й поведінки, міра котрої окреслена сферою добра й обов'язку, яка в усіх своїх різновидах протистоїть злу, безвідповідальності. Думається, що ця точка зору відображає сутність явища.

Моральна свідомість, як складне психологічне утворення, повинна мати певну структуру. Слід зазначити, що серед філософів, психологів, педагогів не існує загальноприйнятої точки зору щодо структури моральної свідомості особистості. Щоб визнатися в цьому, розглянемо деякі підходи в цій галузі.

О. Целікова [9, 12] вважає, що моральна свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії моральних цінностей; моральних уявлень; моральних переконань; моральних мотивів; здійснювані у вчинках й поведінці моменти раціонального та емоціонального.

Досліджуючи проблему виховання моральної свідомості, І. Маренко [3, 19] виділяє такі її структурні елементи: моральні уявлення, моральні знання, моральні переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до моральних проблем, моральні мотиви, моральні стосунки.

М. Борищевський має свій погляд на цю проблему. Він відзначає, що «утвореннями, які в особистості становлять підсистему свідомості або органічно пов'язані з нею, є: світогляд, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля» [1, 24].

У структурі моральної свідомості О. Бондаревська виділяє три компоненти:

- нормативний, до якого належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;
- оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість в практичній діяльності;
- регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

Розглядаючи різні підходи вчених до визначення структури моральної свідомості особистості, можна виділити загальні структурні

компоненти, що характерні для кожного із підходів. До таких структурних компонентів моральної свідомості, попередньо згрупувавши їх, ми відносимо:

- когнітивний: моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання;
- світоглядний: моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації, ставлення, інтерес до моральних потреб;
- поведінковий: моральний мотив; моральні стосунки;
- емоційний: моральні почуття;

Розподіл за групами структурних компонентів дуже умовний, тому що в реальних умовах ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів, комплексно. Фактично ці компоненти у моральній свідомості як єдине ціле.

Моральна свідомість особистості відтворює в загальних рисах психологічну структуру всякої індивідуальної свідомості. Цілісна моральна свідомість людини завжди виступає в двох взаємопов'язаних спрямованих іпостасях – у вигляді моральної свідомості (не Я) й самосвідомості (Я), орієнтованих на пізнання й оцінку чужих й своїх спонукань, вчинків, якостей в їхньому моральному значенні.

Специфічним об'єктом моральної самосвідомості людини актуально чи потенційно, цілком чи частково, є вона сама як автор і суб'єкт моральної діяльності в усьому різноманітті її змісту й структури. Моральність не притаманна особистості від роду як щось незмінне, а зароджується й розвивається в процесі соціалізації й індивідуалізації.

Характеризуючи когнітивний компонент, треба зазначити, що засвоєнню моральних понять на кожній віковій ступені необхідні уявлення про різні варіації дій та вчинків, процес накопичення яких здійснюється в безпосередній взаємодії з реальною дійсністю або під час спостереження за реальними типами поведінки. Характеризуючи моральні поняття як структурний компонент моральної свідомості, треба зробити наголос на тому, що сталість формування моральної свідомості значною мірою залежить від продуманої системи формування моральних понять, у яких «подані логічно оформлені й виділені думки, що відображають загальні та істотні ознаки реальних моральних відносин, які утворюються в процесі діяльності та спілкування» [3, 122)]. Система понять утворює необхідні моральні знання.

Моральні знання є початковою ланкою у процесі опанування учнями моральних цінностей. Під моральними знаннями слід розуміти «відомості про моральні вимоги, оцінки, ідеали та про наслідки порушень норм моралі» [3, 68]. Вони являють собою передумову орієнтації в моральних цінностях та у виборі певної поведінки. Когнітивний компонент моральної свідомості становить фундамент, базу, на якій ґрунтується світоглядний компонент, тобто переконання, ціннісні орієнтації, інтереси.

Важливим структурним компонентом моральної свідомості є інтереси. Вони активізують діяльність, відіграють важливу роль у спрямованості особистості. Інтерес як вибіркова спрямованість особистості на ті чи інші об'єкти виявляється у прагненні пізнати їх і виступає важливим мотивом моральної діяльності людини.

Розвиток інтересу до моральних проблем, як відзначає І. Маренко, проходить в учнів три стадії: «Спочатку їх приваблює усе нове та незвичне в поведінці інших, а потім, оцінюючи зовнішні якості, аналізуючи та порівнюючи їх між собою й зі своїми, діти відмічають недоліки. На третій стадії підлітки починають усвідомлювати мету й мотиви вчинків інших та визначати свої настанови» [3, 72].

У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях [4,6,7] наголошується на тому, що наявність моральних цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя. Вони, за суттю, є результатом оволодіння середовищем з погляду його значення для задоволення потреб особистості і свідчать про рівень її соціалізації зрілості. Поведінка, яка підпорядкована системі власних моральних цінностей, і є їхньою реалізацією, свідчить про звільнення особистості від ситуативних впливів, про її здатність до свідомого керування своєю активністю, в тому числі й соціальною. Оскільки цінності є, за своєю суттю, установкою на реалізацію у вчинках тих чи інших елементів матеріальної і духовної культури суспільства, їх вивчення – важлива ланка аналізу соціальної детермінації активності, а також соціально-психологічної адаптації особистості.

Характеризуючи такий складний компонент моральної свідомості, як моральний мотив, слід зазначити, що його правомірно розглядати як вияв і результат активності моральної свідомості, як засіб, що забезпечує моральну цінність особистості. Мотив як обґрунтування вибору морального вчинку – це сукупність причин й доказів, підсумком складного комплексу

спонук та переживань особистості. Сутність морального мотиву зумовлена сутністю самої моралі. Все те, що сприяє регуляції людських стосунків на ціннісно-нормативній основі, відображене у «спонуках до моральної дії і виступає як моральний мотив» (8, с. 71).

Як поведінковий компонент моральної свідомості, моральні стосунки характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними стосунками розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі. Ставлення до оточуючих може здійснюватися у вчинках, але може бути й прихованим. У цьому випадку тільки конфліктна ситуація може виявити позицію особистості, її позитивну або негативну спрямованість, або байдуже ставлення до тих чи інших суспільних явищ.

Спираючись на принцип єдності свідомості і діяльності, можна зробити висновок, що свідомість особистості включає «не тільки знання, але й переживання того, що у світі значущого для людини, з огляду ставлення до її потреб, інтересів... Переживання обумовлене реальними життєвими взаєминами, у які включено життя індивіда, реальним контекстом його життя і діяльності» (5, с.150). Емоційний компонент моральної свідомості є своєрідною внутрішньою мірою моральної сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення в зв'язку з поведінкою (інших людей і своєю власною), в якій реалізується норма моральності або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі моральної свідомості емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження... тому що у ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до моральних норм та вимог. У ньому не слід шукати джерело спонукальної функції моральної свідомості. Моральні почуття свідчать про перетворення зовнішніх моральних вимог у вимоги особистості до самої себе, тобто в них фіксується і той вирішальний момент, коли суспільна норма «переходить в іншу форму мислення і воління – особистий максимум, внутрішню установку суб'єкта, – формулу перетворення «усі повинні...» у переконання «я повинен...». Загальнообов'язкова норма в цьому випадку стає особистим обов'язком».

Усі структурні компоненти моральної свідомості функціонують як єдине ціле. Когнітивний компонент поза його органічним зв'язком з поведінковим та емоційним компонентами становить просте знання особистістю етичних норм, етичних правил. Емоційний компонент, в свою

чергу, сам собою (поза зв'язком зі складовими когнітивного компонента та світоглядного) – це певні моральні переживання, почуття, які, до речі, і не могли б виникнути у індивіда, який не володіє відповідними етичними знаннями.

На основі проаналізованої теоретично-прикладної літератури та власних суджень ми дійшли висновку, що моральна свідомість особистості може характеризуватися трьома рівнями: високим, середнім, низьким, як описано в літературі доморальним, конвенційним, автономним.

Під рівнем моральної свідомості розуміємо ступень сформованості найважливіших показників: моральних знань, суджень, почуттів та вчинків.

Для автономного рівня характерний високий ступінь моральних знань та почуттів. Моральні норми стають усвідомленою необхідністю. Вони обумовлюються внутрішніми мотивами – потребами, що диктуються не лише суспільними нормами, а й власною совістю. Моральна свідомість виступає як високорозвинена моральна самосвідомість.

Середній рівень (конвенційний) визначається достатнім розвитком моральних знань та почуттів, необхідних для організації життєдіяльності індивіда в даному суспільстві. Особистістю усвідомлюється необхідність дотримання моральних норм. Вони є звичною формою її вчинкової діяльності. Моральні судження продиктовані швидше необхідністю жити за законами суспільства, ніж внутрішньою потребою. Тому самоусвідомлення, самоаналіз, самооцінка, самокритика часто залежать від об'єктивної реальності.

Низький рівень (перед моральний). Особа має інтуїтивні уявлення про моральні норми поведінки. Вони не стали переконаннями, а отже, її внутрішньою потребою. Моральні судження обумовлені біологічними спонуканнями при відсутності потреби дотримуватися загальноприйнятих правил. Відсутні навички саморегуляції емоціями, діями, вчинками, поведінкою.

Для становлення моральної свідомості необхідно, щоб кожна людина пройшла всі три етапи морального розвитку.

Висновки й перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Виходячи з характеристик структурних компонентів моральної свідомості, їхнього взаємозв'язку, можна зробити висновок, що структура моральної свідомості особистості постійно розвивається й удосконалюється разом з розширенням життєвого досвіду та змінами умов виховання. Сутність, рівень моральної свідомості та самосвідомості особистості в

пізнавально-аксіологічному аспекті становить концепція морального Я, в регулятивно-мотиваційному – сенс власного життя, в інтегративно-емоційному – щастя, а стержневими ціннісно-імперативними установками особистості стають усвідомлені почуття честі, гідності, совість. На формування цих ознак моральної свідомості та самосвідомості індивіда й повинні бути спрямовані зусилля.

Література

1. Боришевский М.И. Теоретические вопросы исследования нравственных убеждений // Развитие нравственных убеждений школьников. – К.: Рад. Школа, 1986. – С. 6-43.
2. Гарнцев М.А. Проблема самосознания в западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 215 с.
3. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
4. Николаичев Б.О. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности. – М.: Изд. МГУ, 1976. – 98 с.
5. Практикум з педагогіки: Навч. Посібник / За заг. ред. О.А. Дубасенюк та А.В. Іванченка. – К.: ІСДО, 1996. – 432с.
6. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: Изд-во АПН СССР, 1957. – 354с.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Наука
8. Симонов Н.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
9. Целикова О.П. Нравственная целостность личности. – М.: Наука, 1983. – 158 с.

Лебеденя О.В. – аспірантка кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Євтух М.Б.